
Criminalisering als historisch proces

Herman Diederiks

In deze inleiding zullen de uitgangspunten en het theoretische kader waarin de verschillende detailonderwerpen geplaatst kunnen worden, kort worden besproken. Over de titel van deze inleiding wil ik twee opmerkingen vooraf maken. Ten eerste met betrekking tot het begrip *criminalisering*. Aangezien *criminalisering* en *decriminalisering* wat lang was en bij veelvuldig uitspreken ook moeilijkheden veroorzaakt, is besloten alleen *criminalisering* als titel op te voeren ofschoon ook *decriminalisering* bij het thema hoort; in de tweede plaats schuilt er een zekere tautologie in de twee begrippen *criminalisering* en *proces*. Criminalisering is een proces en als zodanig speelt het zich af in de tijd en is daarmee historisch. Een gedrag of een groep personen wordt gecriminaliseerd of gedecriminaliseerd en dat neemt meestal een lange tijdspanne in beslag. Het woord historisch in de titel duidt dan ook niet zozeer op het feit dat de gebeurtenissen zich opeenvolgend in de tijd afspelen, als wel dat het hier een onderwerp betreft waar historici sinds kort mee bezig zijn. De bijdragen in deze bundel zijn geschreven door onderzoekers die vanuit verschillende disciplines zich met het

probleem hebben beziggehouden. Zeven van hen kunnen als sociaal-historici worden aangeduid, terwijl de overigen uit de gelederen van strafrechtjuristen, rechtshistorici en sociologen afkomstig zijn. In deze inleiding ga ik nog kort in op het onderzoek van historici op het terrein van criminaliteit en strafrecht.

In de nadere omschrijving van de inhoud van deze bundel - criminalisering van bepaalde gedragingen of van bepaalde groepen in de samenleving - zijn twee aspecten te onderscheiden: de criminalisering (het tot een *crimen*, misdaad, bestempelen), kan betrekking hebben op een daad of gedrag en op een groep personen. Hetzelfde geldt voor het proces van decriminalisering; ook hier kan een gedraging of een groep mensen uit de criminele sfeer gehaald worden. We komen hier nog op terug.

Een onderscheid moet gemaakt worden tussen degenen die 'criminaliseren' en de 'gecriminaliseerden'. In het proces van criminalisering zijn er aan de ene kant personen of instellingen die criminaliseren en aan de andere kant de tot misdaad bestempelde gedragingen en de 'slachtoffers', de gecriminaliseer-

den of de tot delinquent gedefinieerde personen of groepen personen. In de geschiedenis vinden we voorbeelden van zowel processen van criminalisering als van decriminalisering. In het begrip criminalisering zit het woord *crimen* (misdaad). Wat moeten we daaronder verstaan? Voordat er een codificatie van het strafrecht plaatsvond, waren er wel geschreven wetten maar deze vormden geen geordend geheel en een systematische opbouw ontbrak. Er waren stedelijke rechtboeken, er was een optekening van het landrecht en bij ontstentenis van wetten kon men zich nog van het Mozaïsche recht of het Romeinse recht bedienen.¹ In het vroege strafrecht was het beginsel van *sine lege nulla poena* - geen bestraffing zonder wet - niet aanwezig. Ofschoon er vóór de invoering van het crimineel wetboek voor het Koninkrijk Holland van 1809 wel uniformerende ontwikkelingen aan te wijzen zijn, bleef toch een nationaal systeem zoals dat in 1809 wordt ingevoerd tot dat jaar afwezig. Sedert de invoering van het crimineel wetboek van 1809 en van de Franse Code Pénal in 1811, dus slechts twee jaar nadat het eerste nationale criminele wetboek was ingevoerd, leert het materiële strafrecht ons wat onder misdaad verstaan moet worden.

In een rechtsstaat met grondrechten die gegarandeerd zijn in een grondwet en met een strafrecht code is het in laatste instantie de wet die omschrijft wat een misdaad is. Terwijl misdaden in 1811 in drie klassen uiteenvielen, zien we een vereenvoudiging in het wetboek van strafrecht van 1886. Dan wordt een tweedeling in misdrijven en overtredingen geïntroduceerd. Bij misdrijven is de strafwaardigheid minder omstreden terwijl dat bij overtredingen vaak wel het geval is. De strafwaardigheid in het algemeen is een tijdgebonden verschijnsel: de samenleving maakt uit wat strafbaar gesteld moet worden en de wetgever maakt daar dan wetten voor. Misdaad en straf zijn hier ogenschijnlijk onlosmakelijk verbonden. Toch is er wel onderscheid mogelijk en men hanteert soms ook naast de term criminalisering het begrip penalisering en naast decriminalisering depenalisering. Sommige gedragingen blijven een misdaad maar er staan geen sancties op; zoals overspel. Ook de functie van de straf is in de loop van de geschiedenis veranderd, waarbij elimineren en heropvoeden als uitersten genoemd kunnen worden.

Bij de omschrijving van misdaad als gedrag dat strafbaar is gesteld, valt de betekenis van criminalisering in de zin van het criminaliseren van groepen weg. De eerste betekenis van criminaliseren is dan ook juridisch, terwijl de wijdere, sociologische betekenis van het begrip criminalisering op de criminalisering van groepen slaat. Als de wetgever homoseksuele handelingen verbiedt en er straffen op stelt, wordt de groep homoseksuelen gecriminaliseerd; als zigeuners als diefachtig worden gezien en de wetgeving daar op de een of andere wijze op reageert, kan gezegd worden dat de zigeuners als groep worden gecriminaliseerd. Het feit dat men deel uitmaakt van een dergelijke groep kan als zodanig niet strafbaar worden gesteld. Maar de kans dat de politie tot vervolging en de rechter tot veroordeling van leden van dergelijke groepen overgaat, is dermate groot geworden dat in het spraakgebruik de term criminaliseren van een groep personen is ingeburgerd. De term in deze zin is minder precies dan in de zin van het criminaliseren van bepaald gedrag. Immers in het strafrecht wordt iemand gestraft voor een daad of daden die hij gesteld heeft en niet voor een mentale instelling of houding, laat staan voor een houding die men vooronderstelt. Dit laatste kan natuurlijk als een eigenschap, die men aan een bepaalde groep toedicht, gezien worden.

Alvorens nader in te gaan op het proces van criminalisering of decriminalisering nog een opmerking over de invalshoek van de sociale geschiedenis met betrekking tot de geschiedenis van criminaliteit en strafrecht in relatie tot het thema van deze bundel.² We kunnen *grosso modo* van twee invalshoeken spreken, die corresponderen met de twee begrippen: criminaliteit en strafrecht. Het bestuderen van de criminaliteit in het verleden en de verschuivingen in het patroon van criminaliteit is voortgekomen uit een groeiende belangstelling voor groepen of klassen in de samenleving waar we op een andere manier weinig van horen: de onderste lagen. Bestudering van vonnissen, van verhoorboeken en van procesdossiers levert een rijk beeld op van het leven van de onderste lagen van de samenleving. Immers velen die met de justitie in aanraking kwamen behoorden tot die bevolkingslagen; verder leert het ons veel over het leven aan de zelfkant: de prostituée, de kleine dief, de dronken herbergbezoeker,

de smokkelaar. Terwijl bestudering van het strafrecht ons inzicht in de regels en de instituties verschaft, laten de justitiearchieven ons de toepassing zien. Zo zien we criminaliteitspatronen verschuiven: gewelddadigheid neemt niet langer de belangrijkste plaats in en ruimt het veld voor vermogensdelicten; bepaalde vormen van seksueel gedrag worden soms vervolgd en later weer niet. De praktijk van de criminaliteit zegt veel over de resultaten van het criminaliseringsproces. Ook over de betrokken groepen en de kans die leden van deze groepen lopen gepakt te worden. Aan de andere kant hebben we het strafrecht en de inrichtingen van justitiële aard. We hoeven hier niet alleen aan de wetgeving, de rechtbanken, de openbare aanklagers en de rechters te denken, maar ook aan de politie en de strafvoltrekkingen via beul in vroeger tijd en de gevangenis in recentere perioden. Terwijl we de benadering van de criminaliteit als geschiedenis van onderop kunnen omschrijven, levert het bestuderen van de wetgeving, rechterlijke macht, politie en strafvoltrekking ons inzicht van bovenaf. Hoe reageerden die instellingen op gedrag in de samenleving? Waarom en wanneer werd bepaald gedrag strafbaar gesteld? We krijgen hier zicht op de mentaliteit van de elites die tenslotte de rechterlijke colleges bevolken en op de houding van de ordehandhavers zoals de politie. Hier komt een ander aspect van de sociaal-historische benadering naar voren: het aspect van de mentaliteit en dus van mentaliteitsgeschiedenis, een nieuw onderdeel van de sociale geschiedenis. Immers vanuit een mentale stellingname komt actie voort om tot strafbaarstelling te komen. De recente discussies over abortus en euthanasie maken dat overduidelijk.³

Dit over de twee benaderingen vanuit de sociale geschiedenis van criminaliteit en strafrecht, van waaruit duidelijk lijnen lopen naar het probleem van de criminalisering. We kunnen ons ook afvragen of er in andere disciplines niet aan dit probleem is gewerkt. We kunnen dan aan strafrechtsjuristen en criminologen denken. De strafrechtsjuristen benaderen - zoals alle juristen - criminaliteit vanuit de bestaande regelgeving, het wetboek van strafrecht, en zij zijn niet zozeer geïnteresseerd in historische ontwikkelingen. Ze benaderen criminaliteit en strafrecht vanuit een contemporain normenstelsel. In die

zin zijn zij technocraten die het wetboek uitleggen, eventueel om het te laten verbeteren door artikelen te wijzigen, te schrappen of nieuwe toe te voegen. Ze ontberen veelal de historische reflectie en hebben ook geen behoefte het strafrecht in een wijdere maatschappelijke context te plaatsen. Dit is natuurlijk een grove generalisatie en er zijn genoeg strafrechtsjuristen, officieren van justitie en rechters die er een *meer* sociologische visie op na houden. De criminologen bekijken wel de maatschappelijke samenhangen en zijn vooral bezig met analyseren hoe criminaliteit ontstaat en hoe de politie en de rechterlijke macht werken om met die kennis adviezen te kunnen opstellen voor de wetgevende en uitvoerende macht. Dit is de manier waarop slechts een deel van de criminologen tegen hun vakgebied aankijkt; zij aanvaarden het bestaande systeem en werken mee om het beter te laten functioneren. Deze groep criminologen wordt ook wel aangeduid als de gouvernementele richting. Er bestaan echter ook kritische criminologen, die allerlei uitgangspunten van het strafrecht ter discussie stellen en het liefst het strafrecht willen afschaffen: de abolitionisten. Het is niet duidelijk wat zij dan voor maatregelen in gedachten hebben om de samenleving in het gareel te houden. Deze richting heeft de laatste tijd veel aan betekenis ingeboet, vooral ook omdat de oplossing in de zin van afschaffing zonder duidelijk alternatief weinig realiteitswaarde heeft. Bij de laatste richting treffen we veel marxistisch georiënteerde personen aan. Zij hebben een zeer specifieke visie op het verschijnsel misdrijf in de kapitalistische samenleving. Ik kom hier later aan de hand van een voorbeeld nog op terug.

We moeten nu de centrale vraag van deze inleiding en dus ook van de reeks bijdragen in deze bundel duidelijk aan de orde stellen. Die luidt: als we er van uitgaan dat sommige gedragingen in bepaalde perioden *wel* en in andere perioden *niet* als crimineel en derhalve te straffen gedrag worden beschouwd, hoe komen de betrokken tijdgenoten dan tot hun stellingname?

Ervan uitgaande dat de criminalisering of decriminalisering, al of niet verbonden met de penalisering of depenalisering, de te verklaren verschijnselen zijn, kunnen we vaststellen dat deze verschijnselen weliswaar een lange termijn beslaan, maar dat

de uiteindelijke criminalisering of penalisering in een wet, die op een concrete datum wordt ondertekend, wordt vastgelegd. Een wet wordt op die en die datum van kracht, wordt afgeschaft of gewijzigd. De aanloop naar dat moment van ondertekening van een wet, waardoor deze in werking kan treden, zou ik als pre-proces willen aanmerken. Ik wil nog twee andere aspecten noemen die we in onze beschouwingen dienen te betrekken om criminalisering van een gedraging of van groepen te kunnen verklaren. Terwijl de genoemde pre-processen direct betrekking hebben op de beoordeling van het gewraakte gedrag of personen, zijn er in een samenleving ook algemene processen, zoals economische groei, urbanisatie, industrialisatie, die kunnen bijdragen aan veranderingen in strafrechterlijke opvattingen. Deze genoemde algemene processen zijn van een lange adem, maar ook veranderingen die zich in korte tijd afspelen - een hevige economische crisis, een plotseling uitgebroken oorlog - moeten niet over het hoofd worden gezien. Naast de pre-processen en de algemene maatschappelijke processen kunnen we voor de analyse een derde en laatste categorie onderscheiden: die van de *actores*, de handelende personen of instituties waarin personen verenigd zijn. Zij zijn het die bijdragen aan de formuleringen van wetsteksten en de toepassing ervan in de strafrechtspraktijk.

Allereerst de pre-processen: ik bedoel hiermee ontwikkelingen die voorbereidend werk leveren ofwel voor de criminalisering/penalisering of juist voor het omgekeerde: decriminalisering/depenalisering. De begrippen die ik hierbij noem zijn soms spiegelbeelden van elkaar. Ik noem het proces van legitimering door een overheid van haar eigen gezag en positie en het proces van marginalisering. Doordat de overheid zich als instantie die wetgeving maakt manifesteert, zullen bepaalde groepen in de samenleving in de marge gedrongen worden; ze worden gemarginaliseerd. Een voorbeeld moge dit verduidelijken: als in de laat-middeleeuwse stad de overheid gestalte krijgt, dat wil zeggen in stukjes en beetjes gezag van de landheer overneemt, en hier horen dan de wetgeving en de rechtspraak ook bij, worden bepaalde groepen door middel van wetgeving en rechtspraak gemarginaliseerd, bijvoorbeeld de niet-poorters, de

nieuw binnengekomen migranten of vreemdelingen. Terwijl de soevereiniteit van de stadsregering gestalte krijgt, wordt een bepaalde bevolkingsgroep apart gezet. Daarmee is die groep niet-poorters nog niet gecriminaliseerd, maar een eerste stap is gezet. Als we in de zeventiende en achttiende eeuw zien dat tegen zwerfende lieden, omtrekkende joden en nog een rijtje marginalen speciale strafwetgeving wordt uitgevaardigd door de Staten-Generaal, dan is de grens van marginalisering naar criminalisering overschreden.

Aanverwante begrippen zijn 'labelling' en 'stigmatisering'; het Nederlandse woord 'doodverven' mistaakt in deze opsomming natuurlijk ook niet. Groepen kregen een label opgeplakt of werden van een stigma voorzien waardoor ze in de positie van buitenstaander werden gedrongen en mede daardoor vatbaarder voor criminalisering. Deze begrippen zijn gemeengoed geworden in de criminologie in de jaren zestig van deze eeuw. In de visie van de criminologen uit die jaren werd een crimineel crimineel door het opplakken van een label, een stigma. Men spreekt in dit verband ook wel van primaire en secundaire labelling: de primaire labelling is het aanmerken van iemands gedrag als afwijkend en daarbij horen een aantal kenmerken, bijvoorbeeld een mannelijke homoseksueel zou zich verwijfd gedragen; de gelabelde reageert op de labelling door het ofwel sterk te ontkennen: de mannelijke homo gaat zich extra-mannelijk - macho - gedragen of hij gaat het feminiene extra benadrukken. De reactie van de in eerste instantie gestigmatiseerde wordt dan wel de secundaire labelling genoemd, in feite is het de reactie van de betrokkene.⁴ In de zestiende en zeventiende eeuw kennen we in Europa de heksenvervolgingen. In hoeverre werden in de meestal kleine gemeenschappen labels als heks opgeplakt en gingen vrouwen en soms ook mannen zich als heks gedragen? In een aantal gevallen is uit de rechtszaak en de stukken op te maken dat de beklaagden zelf geloofden dat ze heks waren. Als we vanuit een hedendaags standpunt aannemen dat er geen heksen bestaan, dan zou hieruit blijken dat labelling werkt. De vrouw ging geloven dat ze heks was en trachtte zich ook als zodanig te gedragen.

Men kan de vraag stellen naar de maatschappelijke behoefte aan dergelijke processen van stigmati-

sering. Eén van de antwoorden is te vinden in de zogenaamde zondebok-theorie: elke gemeenschap zoekt voor collectief ongenoegen of frustraties een zondebok. Heksen kregen zo'n stempel van zondebok opgedrukt in tijden van geestelijke of materiële onzekerheid. Men had een uitlaatklep nodig en een zondebok. Die vond men in de kwetsbare groep van oude, ongehuwde vrouwen. Deze pre-processen, waarvan ik een aantal voorbeelden heb genoemd, leidden soms, maar niet altijd, tot criminalisering. Er zijn echter ook pre-processen aan te wijzen die tot depenalisering of decriminalisering hebben geleid. In de literatuur zijn de processen van medicalisering en fiscalisering vermeld als ontwikkelingen die leiden tot depenalisering en decriminalisering.⁵

Een voorbeeld van fiscalisering levert de opheffing op van de strafbaarstelling van verkoop van alcohol. Als men bijvoorbeeld in plaats van een alcoholverbod ertoe overgaat om een zeer hoge belasting op alcohol te leggen tracht men via fiscalisering greep op de distributie van alcohol te krijgen, terwijl men die greep eerst via de strafwet poogde te hebben. De overheid legt zich neer bij alcoholgebruik, maar vervangt straffen door fiscale maatregelen. In de geschiedenis zien we ook ontwikkelingen die juist andersom zijn verlopen. Van een fiscale afhandeling van een zaak stapte men over op een afdoening als misdrijf. De baljuw, schout of openbare aanklager kon nog tot in de zestiende eeuw tal van zaken afdoen door compositie, een schikking tussen hem en de delinquent. Deze mogelijkheid werd de schout steeds meer en meer ontnomen, met name voor de ernstigere delicten. Op den duur verviel die mogelijkheid geheel en al. Hier was dus sprake van een criminalisering; de fiscalisering, hetgeen een negentiende- en twintigste-eeuws verschijnsel is, is weer een weg terug. Men kan zich hierbij de vraag stellen in hoeverre hier selectieve toepassing meespeelt en dan komt de stigmatisering als selectie criterium naar voren.

Een tweede pre-proces dat leidt tot decriminalisering is de medicalisering. Men verklaart bepaald gedrag, dat volgens de heersende normen crimineel gedrag is, tot medisch-pathologisch gedrag en daarmee wordt de gedraging en de persoon gedecriminaliseerd. Hier stuiten we op het element van de toe-

rekeningsvatbaarheid. Sinds het begin van de negentiende eeuw is deze benadering een rol gaan spelen in de rechtspraak en de straftoemeting. In het algemeen zal men medicalisering gemakkelijker toepassen ten aanzien van minderjarigen, vagebonden en - in het huidige tijdsgewricht - van drugsgebruikers.

Een tweede voorbeeld dat in verband met de medicalisering genoemd kan worden is de strafbaarstelling van zelfmoord en het decriminaliseren van de suïcide.⁶ Alleen al het feit dat men in het Nederlandse spraakgebruik niet langer van zelfmoord maar van zelfdoding ging spreken, duidt al op die decriminalisering. In juridische zin is dan bestrafing van een succesvolle zelfmoordenaar allang achterhaald. Sinds de Code Pénal van het begin van de negentiende eeuw is juridische actie niet meer mogelijk na het overlijden van de delinquent. De mislukte zelfmoord is dan langzamerhand een zaak geworden van de medici en psychiaters.

Na deze korte introductie van wat ik genoemd heb pre-processen, wil ik stil staan bij algemene, maatschappelijke processen en hun invloed op het strafrecht en de strafrechtspraktijk. Ik maak hierbij onderscheid tussen lange-termijnontwikkelingen en die van kortere duur.

De lange-termijnprocessen zijn van tamelijk algemene aard: ik noem op politiek terrein het proces van staatsvorming met daaraan verbonden de bureaucratisering, op economisch terrein de commercialisering en de industrialisering met daaraan verbonden een versnelling van de urbanisering, op mentaal gebied het proces van secularisering en tenslotte emancipatiebewegingen en het verwante proces van individualisering. Deze processen maken alle deel uit van hetgeen met een heel algemene term modernisering genoemd wordt. Ik wil kort met een enkel voorbeeld het belang van deze algemene processen aangeven met betrekking tot ons onderwerp van criminalisering.

Allereerst de politieke processen: staatsvorming en bureaucratisering. De koning, vorst, of landheer, die al in de Middeleeuwen de centrale figuur in het staatsvormingproces was, vormde in de eerste plaats de belichaming van de wet, de koning als *iudex*, als rechter. De koning genereerde, schiep recht. Dit kwam uit hem voort. De ontwikkeling van het stede-

lijke recht, waarin het strafrecht een grote plaats innam, gebeurde binnen het kader van het landrecht, het recht van de heer. De steden werden aparte zelfstandige eilanden in het landrecht. Er bleef altijd een spanning tussen het oorspronkelijke recht van de heer en de relatieve autonomie van de stedelijke rechtspraak. In de Nederlanden wonnen de steden het; tot ver in de achttiende eeuw was er in criminele zaken nauwelijks een centrale instantie waartoe men zich kon wenden. In andere landen verliep dit proces in grotere mate en ook eerder dan in Nederland ten gunste van het centrale gezag. In dit laatste geval zullen criminaliseringsprocessen meer centraal plaatsvinden dan in de situaties waarin de lokale overheden nog veel autonomie hebben zoals in de Republiek. Het optreden tegen zwerfende lieden en vagebonden resulteert in Frankrijk in de schepping van een centrale politiemacht, de *marechaussee*, die nauw samenwerkt met rechters die over deze vagebonden snelrecht uitspreken. In de Republiek gelden in de achttiende eeuw wel plakkatens tegen rondtrekkende joden, zigeuners en dergelijke, maar de lokale overheden kunnen zich daar hooguit op beroepen; het is de vraag of deze plakkatens dwingend recht waren voor de lokale overheden. Als we dus staatsvorming opvatten als dat proces waarbij steeds meer macht bij een centrale overheid komt te liggen, zien we tempoverschillen in de verschillende Europese landen. Het proces gaat echter wel overal dezelfde kant uit: meer invloed vanuit een centraal punt. Als we staatsvorming opvatten als een steeds grotere greep van de centrale overheid op en monopolisering van de geweldsmiddelen, dan wordt bijvoorbeeld het optreden van de staat tegen het duel ook verklaarbaar. De adel als traditionele drager van geweldsmiddelen, in verband met haar taak om het land te verdedigen, zal die wapens ook gebruiken voor onderlinge conflictbeslechting. Als de staat evenwel de geweldsmiddelen meer en meer monopoliseert, zal die adel als het ware de wapens moeten inleveren en haar conflicten niet via het duel maar via de rechtbank of arbitrage van de koning moeten oplossen.⁷ Het optreden van de Franse koning in de zeventiende eeuw tegen edelen die duelleren spreekt duidelijke taal.

Bureaucratisering hangt samen met de staatsvorming: bureaucratie kan worden omschreven als een

instrument van een centraal gezag om zich beter en uniformer te doen gelden; hiertoe is een systeem van regels voor de uitvoerende personen aanwezig en het brengt ook de schepping van een bureaucratisch apparaat met zich mee. Het zal duidelijk zijn dat een bureaucratisering van het opsporingsapparaat, dat wil zeggen de politie, en van de rechterlijke macht stappen zijn in de richting van een relatief autonome sector in de samenleving, die uitmaakt welke deviant wordt opgespoord en moet worden berecht. Ik kom hier nog op terug als we het over de *actores* van criminalisering hebben.

Een tweede groep van maatschappelijke processen kan als economisch worden aangemerkt. In chronologische volgorde kunnen genoemd worden de commercialisering en vervolgens de industrialisering.

Hoe is commercialisering gerelateerd aan criminalisering? We kunnen het proces van commercialisering ook anders omschrijven en spreken van de komst van het handelskapitalisme. Op de tijdsas moeten we ons dan de periode van de vijftiende en zestiende eeuw voorstellen. In deze tijd is er sprake van opbloeien van de handel, sterker worden van de bourgeoisie en een andere maatschappelijke waardering van de arme. Terwijl in de Middeleeuwen de arme veelal als object van liefdadigheid werd gezien - 'gij zult het koninkrijk Gods niet binnengaan als gij niet wordt als de arme' -, zien we in de periode waarin het handelskapitalisme opkomt juist het idee opkomen dat de arme eigenlijk moest werken en dat hij lui was indien hij arm bleef. Arbeid krijgt een nieuwe inhoud en wordt anders gewaardeerd. Hij die arm is werkt niet, is lui. Hij dient niet langer een object van liefdadigheid te zijn, integendeel, hij moet juist gedisciplineerd worden en, als dat nog niet werkt, gestraft. We kunnen hier spreken van een criminalisering van de arme of van de armoede. We zien deze nieuwe visie weerspiegeld in een nieuwe sociale politiek die zich van de middelen van repressie, die de tegen die tijd gevormde staten ten dienste staan, gaat bedienen. De vestiging van het werkhuis als disciplinerings- en bestraffingsinstituut is het institutionele en ook architectonische bewijs van deze gewijzigde instelling.⁸ In Londen, in Amsterdam en in tal van Duitse steden worden dergelijke werkhuisen opgericht. In Amsterdam heet dat

werkhuis het rasphuis vanwege het raspen van het brazielhout, dat de belangrijkste arbeid was die tot disciplineren van de ontspoorde moest leiden. Of-schoon de bedoelingen lagen op het vlak van heropvoeding door arbeid, werden de inrichtingen al spoedig gewone gevangenissen. We zien dus dat opvattingen op economisch terrein leiden tot criminalisering van een marginale groep, in dit geval de armen. Een meer eigentijdse uitdrukking spreekt van 'werkschuw tuig'.

Een ander verschijnsel dat met het doordringen van de commercialisering in kleinschalige agrarische gemeenschappen gepaard zou zijn gegaan, is dat van de sociale bandiet. In de historiografie is dit onderwerp, sinds Eric Hobsbawm, de Britse marxistische sociaal-economische historicus, de sociale bandiet heeft opgenomen in de reeks 'Primitive Rebels' veel bediscussieerd.⁹ Waren de sociale bandieten niet eigenlijk gewoon criminelen of waren het helden van een type samenleving dat werd weggedrukt door het oprukkende handelskapitalisme? We zien dan twee tegenstrijdige ontwikkelingen in de waardering van gedrag. De lokale boerengemeenschappen zouden in de sociale bandiet, die nam van de rijke en gaf aan de arme en uit die boerengemeenschappen voortkwam, de belichaming zien van een gerechtvaardigd sociaal protest tegen de koopman uit de stad die trachtte greep te krijgen op de landbouwproductie in die boerengemeenschappen. De traditionale boeren decriminaliseerden het gedrag van de sociale bandiet. De koopman en zijn achterban, de stedelijke overheid en het centrale bestuur, maakten van deze vrijbuiters-bandiet een 'outlaw': zij criminaliseerden hem.

De commercialisering van de menselijke verhoudingen bracht ook een andere definitie van eigendom met zich mee. Het inpalmen van de gemeenschappelijke gronden in de dorpen door de grootgrondbezitters of de grote boeren, maakte een juridisch einde aan de gebruiksrechten van de kleine boeren. Terwijl dezen er vóór het onttrekken van die gronden aan gemeenschappelijk gebruik nog hun vee mochten laten grazen en zij in de bossen nog vrijelijk konden sprokkelen, werden deze rechten nu teniet gedaan en de boer die er zijn koeien liet grazen pleegde diefstal van gras en de sprokkelaar van hout werd eveneens een dief. Terwijl deze handelingen

werden gecriminaliseerd, zien we, aangezien natuurlijk de onderste lagen van de samenleving daar het meest direct mee te maken hadden, dat ook die groepen gecriminaliseerd werden. We zien deze ontwikkelingen in Engeland in de achttiende eeuw en in Pruisen in het begin van de negentiende eeuw. Karl Marx heeft hier in 1842 in de *Rheinische Zeitung* al op gewezen.¹⁰

Na het handelskapitalisme kondigde de fase van het industriële kapitalisme zich aan. Bracht die periode belangrijke verschuivingen in de definitie van misdaad en van gestigmatiseerde groepen met zich mee? Een belangrijk gevolg van de industrialisatie was het verbreken van de directe band tussen de arbeider en het productiemiddel kapitaal. De arbeider had nog slechts zijn arbeidskracht; spinmachine, weefgetouw, en later allerlei machines waren van de ondernemer. De arbeider werd een proletariër. Werd deze groep als zodanig gecriminaliseerd? Als een groep niets te verliezen heeft dan, zoals Marx het uitdrukte, haar ketenen, leent die groep zich dan niet voor criminalisering? De negentiende-eeuwse fabrieksarbeider kreeg - en dat gold met name in de grote fabriekssteden - voor de bourgeoisie een angstaanjagend karakter. In kleding duidelijk onderscheiden van de burgerij - de arbeiders droegen petten en klompen - waren ze bij tijd en wijle massaal op straat. Openbaar vervoer ontbrak nog in de eerste helft van de negentiende eeuw en de fabrieks werkers verplaatsten zich te voet naar hun werk. Ook hun vrije tijd brachten ze op straat door. De huizen waren klein, slecht verwarmd en verlicht, en de arbeider zocht zijn heil in de kroeg of nabij de kroeg. Het proletariaat was zichtbaar in de steden aanwezig. Die aanblik en ook de anderssoortige manier van gedragen verontrustte de burgerij. We zien dan ook in de negentiende eeuw een discussie ontstaan over een ander ras, over wat genoemd wordt een criminele klasse en/of een gevaarlijke klasse, 'the dangerous class'. In Frankrijk is een studie verschenen onder de titel: *Classes laborieuses et classes dangereuses*.¹¹ In de literatuur wordt gesproken van een beschavingsoffensief van de bourgeoisie, die deze 'dangerous class' trachtte te disciplineren, te heropvoeden. Allerlei volksvermaken werden verboden: als voorbeeld kan dienen de onderdrukking in Amsterdam van de kermis, die in 1875 verboden

werd. Ook het palingsteken was een volksvermaak dat verboden werd, hetgeen in 1886 in Amsterdam tot het palingoproer leidde.

In de sfeer van de mentaliteit ligt het proces van secularisering: het terugtreden van de kerk als regulerende en normbepalende instantie. De inquisitie als kerkelijke rechtbank kon zich in bepaalde katholieke landen (Spanje, Italië) lang handhaven. Maar in het algemeen is de secularisering in de strafrechtspleging in de loop van de achttiende eeuw een algemeen feit geworden. Zeden- en openbare orde problemen werden in de zestiende eeuw nog afgedaan in de protestantse landen door de kerkeraden, in de zeventiende en achttiende eeuw zijn dat zaken voor de wereldlijke overheid geworden. Ook in het optreden van die wereldlijke overheid ten opzichte van godsdienstige aangelegenheden komt verandering. In het begin van de achttiende eeuw veroordeelde het Hof van Holland nog een godslasteraar tot het doorboren van de tong. Daarna horen we van dit type delict weinig of niets meer, laat staan van de verminkende straf. We kunnen stellen dat het opkomende islamitische fundamentalisme van de jaren tachtig van deze eeuw een groot aantal schreden terug betekent op het pad van de secularisering.

Als belangrijke maatschappelijke stromingen in de negentiende en ook nog twintigste eeuw kunnen de verschillende emancipatiebewegingen gezien worden. Ik noemde de groep van arbeiders die gedurende een groot deel van de negentiende eeuw de burgerij vrees inboezemden door hun ongedisciplineerde optreden. Op het laatst van de negentiende eeuw komt de georganiseerde arbeidersbeweging van de grond en hierbij speelt met name de socialistische emancipatie-ideologie een rol. Door een bewustwordingsproces zou de arbeider emanciperen en een weg tot dat bewustzijn verliep via het socialisme. De overheid reageerde in eerste instantie zeer negatief op het opkomende socialisme. We zien dan ook dat de socialistische beweging gecriminaliseerd wordt. De negentiende eeuw is ook de eeuw waarin overal in Europa de politiemacht wordt gevormd en in de dossiers van de politie werden de socialisten nauwlettend vermeld en gevolgd. In het Duitsland van Bismarck werden de socialisten zelfs officieel gecriminaliseerd door de socialistenwetten van 1878 tot 1890. In Nederland werden de socialisten ook als

staatsgevaarlijke personen beschouwd. De groep als zodanig werd als een bedreiging gezien en gecriminaliseerd.

Een tweede emancipatiebeweging die tot nieuwe criminalisering leidde is het feminisme. Het criminaliseren van mannelijk gedrag (ongewenste intimiteiten) is toch een direct gevolg van wat de tweede feministische golf is genoemd.

Tot zover een korte opsomming van lange-termijnprocessen van politieke, economische en sociale aard die criminalisering of decriminalisering van bepaald gedrag of van groepen hebben voorbereid.

We komen dan nog tot het aangeven van een aantal korte-termijnprocessen. Terwijl bij de processen die hiervoor besproken zijn sprake is van een lange duur en het bovendien moeilijk is precies begin en eind vast te stellen, zijn korte-termijnprocessen meestal wel tussen twee data te vangen. Tot die korte-termijnontwikkelingen kunnen bijvoorbeeld economische crises of oorlogen gerekend worden. Ongetwijfeld is er tussen bepaalde gedragsvormen en deze korte-termijnprocessen een verband aan te geven. Ik zou me echter hier tot één korte-termijnverschijnsel, dat in de literatuur in direct verband met criminalisering is gebracht, willen beperken: dat is het begrip 'moral panic'.¹² Hoe kunnen we het begrip 'moral panic' omschrijven? Een dergelijk verschijnsel doet zich bij tijd en wijlen in alle samenlevingen voor. Een bepaalde omstandigheid, een persoon of een groep van personen wordt omschreven als een bedreiging van de maatschappelijke waarden en de belangen van de samenleving. De aard van die bedreiging wordt door de media voorgeschoteld op een gestileerde wijze, uitgaande van één of meer stereotypen. De morele barricaden worden verdedigd door krantenuitgevers, bisschoppen, politici. Experts op het terrein van samenlevingsproblemen stellen hun diagnose en presenteren hun oplossingen. Soms betreft het een nieuw fenomeen, in andere gevallen is het iets dat al bestond, maar nu opeens in de schijnwerpers komt te staan. De morele paniek verdwijnt meestal weer zonder veel sporen achter te laten. Soms gaan elementen ervan deel uitmaken van de folklore. Soms grijpt het toch dieper en heeft de morele paniek meer langdurige effecten voor het sociale en justitiële beleid. Voorbeelden uit de geschiedenis zijn er te over: criminalisering van de jo-

den in de veertiende eeuw tijdens de pestepidemie; de joden zouden de drinkwaterbronnen vergiftigd hebben. In de zestiende en zeventiende eeuw de heksenvervolgingen, die met vlagen optraden. Wanneer we zien dat in sommige Duitse stadjes in de zestiende eeuw in een jaar tijds zes à zeven procent van de bevolking van hekserij werd beschuldigd en na een proces werd terechtgesteld, moeten we ons niet alleen afvragen hoe het mechanisme van de procesvoering werkte - de tortuur die bekentenissen afdwong en zogenaamde medeschuldigen aanwees -, maar dienen we ook de dieper liggende oorzaken van een dergelijk plotseling opkomende golf van vervolgingen te achterhalen.¹³ We stuiten dan al gauw op de 'moral panic'. Veelal treffen we een gemeenschap of samenleving aan die van slag is door een crisis van economische, politieke of religieuze aard. Door een misoogst dreigt hongersnood, door onrechtvaardig optreden van een landheer is er politieke onrust ontstaan en door de Reformatie vielen oude zekerheden in godsdienstige zaken weg. In dergelijke situaties treedt dan een sociaal-psychologische impasse op, die we 'moral panic' noemen. Een uitweg wordt verschaft door het oplaaieren van gerechtelijke vervolging van een al gestigmatiseerde groep. Eenzelfde mechanisme treedt in werking in de jaren dertig van de achttiende eeuw: ook dan morele paniek ten gevolge van teloorgaan van de dominante positie van de Republiek en de straffende hand Gods met als gevolgen stigmatisering en criminalisering van de sodomieten.¹⁴ Ook de negentiende eeuw kende 'moral panics': ik noem als voorbeeld de zogenaamde 'garotting panic' in Londen in 1862.¹⁵ Er zou een enorme toename zijn geweest in dat jaar van berovingen door middel van verwurging van het slachtoffer: veel opwinding in de kranten die eindigde met het aannemen van een wet waarin roof met geweldpleging extra gestraft werd met geseling. Statistisch onderzoek wees echter uit dat de morele paniek begon voordat de toename van berovingen optrad. Die toename was eerder een gevolg dan een oorzaak van de algemene opwinding.

Het vermeende groeiende aantal verkrachtingen door zwarten in de Amerikaanse steden in het begin van deze eeuw leidde ook daar tot een 'moral panic' en een daaraan gekoppeld optreden van publiek, politie en overheid.

Vanaf de Tweede Wereldoorlog zien we in Engeland, maar ook in andere landen, het verschijnsel morele paniek naar aanleiding van het naar voren komen van nieuwe vormen van jeugdcultuur. Meestal betreft het hier jongeren uit de arbeidersklasse, maar later voegen zich bij die jongeren ook jongeren uit de sociale middengroepen en studenten. Aanduidingen als 'Teddy Boys', 'Mods' en 'Rockers', 'Hell's Angels', 'Skinheads', 'Hippies' verwijzen naar de anglo-saksische origine van dergelijke jeugdculturen; de krakers zijn een voorbeeld van eigen bodem.

De 'Mods' en 'Rockers' waren jeugdbenden die in het midden van de jaren zestig Engelse badplaatsen onveilig maakten.¹⁶ Deels begon dit als een jeugdverschijnsel met bijbehorende haardracht, kleding en vervoermiddelen - de scooter -, deels werd deze groep door het politieoptreden en de kranten gestigmatiseerd en gingen de benden zich zo gedragen als het stigma voorschreef. Hun optreden als Mods en Rockers echter werd gecriminaliseerd, niet de specifieke handelingen zoals het over stoepen rijden met scooters of het stukslaan van strandstoelen. Tot zover enige voorbeelden van een korte-termijnproces dat in een aantal gevallen leidde tot criminalisering.

Tot slot nog enige opmerkingen over de *actores*: wie waren degenen die criminaliseerden en welke instituties speelden daarbij een rol? Uit de lange-termijnprocessen van politieke, economische en sociale aard zijn een aantal *actores* af te leiden. Welke handelende, mening- en beleidsvormende personen of instanties kunnen we ons daarbij voorstellen? In politieke zin is staatsvorming als belangrijk voor criminalisering te beschouwen. In hoeverre zijn politieke instanties of personen in staat om min of meer autonoom groepen mensen te criminaliseren? De overheid zal gedrag dat op omverwerping van haar gezag is gericht steeds afkeuren, dat wil zeggen criminaliseren: deze categorie noemen we politieke delicten. Sommige groepen in de negentiende eeuw werden van een revolutionaire ideologie verdacht en als zodanig gecriminaliseerd: de socialisten, maar ook anarchisten. Met name uitvoerende instanties van het overheidsapparaat kunnen hier hun stempel drukken. Ik doel hier op het selectieve optreden van

de politie. De politiedienaren kunnen als voorbeeld van een groep of institutie dienen die op het politieke vlak meededen aan het criminaliseren.

We hebben hiervoor ook het proces van commercialisering genoemd als lange-termijnproces. De factor arbeid werd anders gewaardeerd en deze gewijzigde houding was vooral afkomstig van de kooplieden-bestuurders van de handelssteden in de zestiende en zeventiende eeuw. Zij vormden de groep die de werkhuizen hielp oprichten en bevolken met 'werkschuw tuig'.

Als processen van sociale aard hebben we genoemd de secularisatie en emancipatie. Voordat de secularisering op een breed front doorbrak - ruwweg sinds de Verlichting, eind achttiende eeuw -, is de kerk nauw betrokken geweest bij de definitie van afwijkend, crimineel gedrag. Voorbeelden zijn natuurlijk de ketters, de heksen, de zelfmoordenaars en de overspeligen. De kerk als 'morele entrepreneur' criminaliseerde deze groepen. Die werden gedecriminaliseerd naarmate de kerk haar dominante positie verloor en de samenleving gesecculariseerd werd. De negentiende eeuw laat dan op het sociale vlak een nieuwe groep *actores*, morele entrepreneurs zien. Met de industrialisatie en de urbanisatie werd de sociale kwestie geschapen: slechte huisvesting, alcoholisme en de, zoals we zagen, 'criminele, gevaarlijke klasse'. Door de sociale problemen bewogen personen en door hen ingestelde instituties wierpen zich op dit probleem. Zo werden door hun optreden kinderen op den duur gedecriminaliseerd. Het alcoholprobleem werd echter gecriminaliseerd, hetgeen in de Verenigde Staten leidde tot de drooglegging met als gevolg de criminalisering van groepen personen.

Een specifieke groep *actores* bestaat uit de medic-psychiaters die decriminalisering bewerkten. Hierbij moet dan de forensische psychiatrie genoemd worden.

De negentiende eeuw bracht ook een nieuwe *actor* naar voren: de publieke opinie, ofschoon we natuurlijk ook in de periode vóór de 19e eeuw van een publieke opinie, maar in beperktere zin, kunnen spreken. De zestiende-, zeventiende- en achttiende-eeuwse pamfletliteratuur kan als de reflectie van een publieke opinie in die eeuwen beschouwd worden. Van een massale publieke opinie kunnen we pas

spreken in de tijd dat er een massa-pers tot stand komt. In de genoemde 'garotting panic' in Londen van 1862 speelden de kranten een doorslaggevende rol. Ook heel recent is een 'Oude Pekela-' of 'Bolderkar-affaire' niet denkbaar zonder de massa-media. Het optreden van vertegenwoordigers van de staat is in dit soort zaken dan ook alleen verklaarbaar uit de aanwezigheid van die media. Deze ontwikkelingen hebben dus een heel nieuwe definiërende groep van personen geschapen.

Als laatste groep van *actores* wil ik de leiders van emancipatiebewegingen noemen. Als we het proces van emancipatie op allerlei minderheden betrekken, dan nemen we waar dat leiders van die minderheden in een fase dat de emancipatie min of meer voltooid is die verworven posities veilig willen stellen. Eén van de wijzen waarop dat gebeurt is het criminaliseren van discriminatoir gedrag. We zien deze leiders aantreden om de anti-semiet, de anti-feminist, de anti-islam, anti-homo te criminaliseren. Ik laat hier buiten de discussie of dit terecht is of niet.

Tenslotte wil ik nog enkele slotopmerkingen maken. We hebben in deze inleiding eerst stil gestaan bij het begrip criminalisering; daarbij is in de eerste plaats aangetekend dat ook het omgekeerde: decriminalisering aan de orde zou komen. Verder is het verwante begrip penalisering en depenalisering kort besproken. Hoe zijn deze verschijnselen verder benaderd? Ik heb getracht vanuit drie invalshoeken dit te doen: de pre-processen, zoals marginalisering en stigmatisering voorafgaande aan criminalisering, en fiscalisering en medicalisering voorafgaande aan decriminalisering. Verder moeten - als we verklaringen zoeken - de pre-processen en de uiteindelijke criminalisering of decriminalisering geplaatst worden in het licht van lange en korte-termijnprocessen. Die lange-termijnprocessen zijn van politieke, economische en sociale aard. Maar ontwikkelingen op de korte termijn dienen niet over het hoofd gezien te worden. Vooral het verschijnsel van de 'moral panic' is daarbij van belang. Verder is aandacht gegeven aan de *actor* in het proces van criminalisering. Wie definieerden afwijkend en te bestraffen gedrag? De overheid, de politie, de kerk, de morele entrepreneur: zij allen speelden in sommige opzichten een rol. De bijdragen in deze bundel komen uit-

gebreider terug op een groot aantal van de themata, die hier slechts vluchtig konden worden aangevoerd. Ik hoop met deze inleiding enigszins het algemene kader aangegeven te hebben.

Noten

1. Herman Diederiks, 'Criminal law and criminal justice in the Netherlands in the century before codification', *Le politiche criminali in Italia e negli stati europei nel XVIII secolo, La 'Leopoldina', criminalità e giustizia criminale nelle riforme del '700 europeo*, 11 (Milaan 1989) 349-363.
2. Voor een verkenning zie: Pieter Spierenburg, 'Criminele geschiedenis - een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1981) 251-264.
3. Zie voor discussies over abortus: Jan de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland, een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979* (Amsterdam 1979).
4. Herman Bianchi, *Basismodellen in de kriminologie* (Deventer 1980) 187-219.
5. Michel van de Kerchove, *Le droit sans peines, aspects de la dépenalisation en Belgique et aux Etats-Unis* (Brussel 1987) onder andere 315 en 316.
6. Zie onder anderen: Lieven Vandekerckhove, *Van straffen gesproken, de bestraffing van zelfdoding in het oude Europa* (Tielt, Weesp 1985); M. Schär, *Seelennöte der Untertanen. Selbstmord, Melancholie und Religion im Alten Zürich* (Zürich 1985).
7. François Billacois, *Le duel dans la société française des XVIe-XVIIe siècles: essai de psychosociologie historique* (Paris 1986).
8. P. Spierenburg ed., *The emergence of carceral institutions: prisons, galleys and lunatic asylums 1550-1900*. Centrum voor Maatschappijgeschiedenis, 12 (Rotterdam 1984); zie vooral: Pieter Spierenburg, 'The sociogenesis of confinement and its development in early modern Europe', in: P. Spierenburg ed., *The emergence*, 9-77.
9. Eric Hobsbawm, *Primitive rebels, studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries* (Manchester 1971) 3.
10. Dirk Blasius, *Bürgerliche Gesellschaft und Kriminalität, zur Sozialgeschichte Preußens im Vormärz*. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 22 (Göttingen 1976) 46 en verder.
11. Louis Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris, pendant la première moitié du XIXe siècle* (Parijs 1958, 1978).
12. Stanley Cohen, *Folk devils and moral panics, the creation of the Mods and Rockers* (Oxford 1972) 9-11; Jennifer Davis, 'The London garrotting panic of 1862: a moral panic and the creation of a criminal class in mid-Victorian England' in: V.A.C. Gattrell, Bruce Lenman en Geoffrey Parker ed., *Crime and the law. The social history of crime in Western Europe since 1500* (Londen 1980) 190-213.
13. Norman Cohn, *Europe's inner demons, an inquiry inspired by the Great Witch-Hunt* (Londen 1985) 254.
14. Recentelijk verschenen: K. Gerard en G. Hekma ed., *The pursuit of sodomy* (New York 1989).
15. Jennifer Davis, 'The London garrotting panic of 1862', in: Gattrell, Lenman en Parker, *Crime and the law*, 190-213.
16. Zie: Stanley Cohen, *Folk devils and moral panics*.